

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Богословски факултет

доц. д-р Дилян Николаев Николчев

Дисертационен труд на тема:

ВРАЧАНСКИ МИТРОПОЛИТ ПАИСИЙ И ВРАЧАНСКА ЕПАРХИЯ (1930 – 1974)

ПРЕЗ ПРОЧИТА НА АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

за присъждане на научната степен

„доктор на науките“

по професионално направление 2.4. „Религия и теология“

София, 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

Съдържание/ 1

Списък на съкращенията/ 5

Увод/ 13

1. Мотиви за избора на темата; актуалност/ 13
2. Източници и историография по темата/ 14
3. Обект и предмет на изследването/ 18
4. Цели, задачи и методи на изследването/ 18
5. Хронологични рамки на изследването/ 21
6. Структура на дисертационното изследване/ 21
7. Археографски бележки/ 23
8. Насоченост на изследването/ 24
9. Благодарност към академичната колегия/ 25

Биографично въведение в темата

Знеполски епископ Паисий: „Да работим тъй, както е угодно Богу“/ 26

1. Детство и юношество/ 26
2. По пътя на църковното служение/ 27
3. Епископско служение/ 33
4. Избор за Врачански митрополит/ 45

Първа глава

Митрополит Паисий е „явен реакционер и водач на реакционните елементи в църквата“ (Арест, обиски, разпити и обвинения, агентурни мероприятия на ДС срещу митрополит Паисий)/ 51

1. Арест и затвор/ 51
2. Разпити и обвинения/ 61

3. Посещението в Берлин и интервюто по радио „Донау“/ 74
4. Контактите на Паисий с германската легация и лично с Бекерле/ 92
5. „Аферата“ Винаца/ 103
6. За отношението на митрополит Паисий към цар Борис III и провежданата от него вътрешна и външна политика/ 111
7. Митрополит Паисий и Синодалното *Изложение* до правителството от 26 юни 1944 г./ 131

Втора глава

Репресиите на ДС срещу митрополит Паисий и срещу свещенослужители и църковнослужители на Врачанска епархия/ 145

1. Вербуване на агенти, агентурни разработки и мероприятия на ДС срещу митрополит Паисий/ 145
2. Документални свидетелства за извършени „пладнешки обири“ от съветските окупационни части и българските отечественофронтовци във Врачанска епархия през 1944 – 1945 г./ 184
3. Народният съд и последствията от него: убити, осъдени и въдворени свещеници във Врачанска епархия/ 196
4. Вестникарската преса като оръжие на БКП срещу клирици на Врачанска епархия/ 244

Трета глава

Врачански митрополит Паисий: „Да няма населено място без дом Божий“ (Епархийски и енорийски живот във Врачанска епархия по времето на управлението на митрополит Паисий)/ 252

1. Статистически данни за Врачанска епархия под управлението на митрополит Паисий/ 252
2. Митрополит Паисий в защита на вероучението и богословската наука на общоцърковно и епархийско ниво/ 256
3. Администриране на Врачанска епархия от митрополит Паисий/ 283
4. Сблъсъци с казионния ОФ Свещенически съюз/ 318

5. Манастири и манастирски живот във Врачанска епархия по време на управлението на митрополит Паисий/ 339

6. *„По-добре е да се спаси една душа, а да не погине“* (Покръстване на цигани, мюсюлмани и инославни във Врачанска епархия)/ 385

Тематични приложения/ 407

1. *„Factum est factum“*, т.е. *„Което е станало, е станало“* (Митрополит Паисий и вътрешносинодалните борби през 30-те години на миналия век)/ 407

2. Митрополит Паисий: *„Българската Църква не може да споделя расисткия принцип“* (Участието и ролята на Врачански митрополит Паисий в спасяването на българските евреи)/ 444

3. Митрополит Паисий: *„Не съм удобрявал тази присъда и как ще съм я удобрявал, когато аз взех тъй присърдце грижата тя да не бъде проведена в изпълнение и да се замени“* (Врачански митрополит Паисий и шумкарското движение)/ 470

4. *„А който архиерей не иска да гласува [...] да бъде арестуван“* (Митрополит Паисий и синодалните и патриаршеските борби през 50-те, 60-те и 70-те години на миналия век)/ 479

5. Митрополит Паисий: *Тодор Живков е „светъл образ“ на „днешните велики строители на новата социалистическа България“* („Другият“, „различният“ или „казионният“ митрополит Паисий Врачански)/ 604

Епилог на един богат архиерейски живот: „Множество граждани, които не бяха успели да дойдат навреме, минаха пред гроба на покойния митрополит“ Паисий/ 618

Изводи и заключение/ 622

Използвани извори и литература/ 638

УВОД

1. Мотиви за избора на темата; актуалност

Изследването „Врачански митрополит Паисий и Врачанска епархия (1930 – 1974) през прочита на архивни документи“ е естествено и логично продължение на монографията ми „Екзарх Стефан под „грижите“ на Държавна сигурност“, издадена наскоро – през 2015 г. В нея представих живота и делото на екзарх Български и митрополит Софийски Стефан през прочита на архива на Държавна сигурност от преди и след 9 септември 1944 г. Обект на сегашното ми изследване е друг отличим български духовник от времето на екзарх Стефан, със сходна съдба в много отношения – Врачански митрополит Паисий.

2. Източници и историография по темата

За Врачанска епархия преди митрополит Паисий и за архиереите, които са я управлявали, в научното пространство са налице известен брой публикации – монографии, студии и статии, написани както от църковни, така и от светски изследователи. Според тематичната си насоченост обаче те са проучвания и анализи за лица и събития в същата епархия от други исторически епохи, стоящи по-близо или по-далеч от времето, когато тя се ръководи от Врачанския архиерей Паисий. Напълно разбираемо е, че в това отношение, на първо място, научният интерес досега беше насочван най-вече към неговия по-стар предшественик по катедра от края на 18. век – епископ Софроний Врачански (1739 – 1813), канонизиран за светец от БПЦ на 31 декември 1964 г.; за него са написани стотици изследвания. За другите Врачански архиереи липсват сериозни и обемни изследвания, но опити за животоописания, „от уважение и почит“ към някои от тях, все пак са налице.

За „изкушените“ от темата за Врачански митрополит Паисий и Врачанска епархия през времето на управлението ѝ от него (1930 – 1974) съществуваше и досега „официозна“ информация, най-вече в „Църковен вестник“, в други периодични издания, но също така и в запазените синодални и епархийски документи (окръжни, протоколи, решения, заповеди и пр.), съхранявани в ЦДА и в териториалното му поделение във Враца, а след 1948 г. – в митрополитските архиви (не само на Врачанска епархия), които обаче, за съжаление, все още не са обработени научно-технически, респективно достъпът на изследователите до тях все още е ограничен. В немалка степен тази празнота се отразява на всяко едно изследване от подобен характер, вкл. и на настоящото. В такива случаи изследователската перспектива естествено се насочва към издирването на допълнителни документални следи по темата, съхранени в различни архивохранилища и в разнообразни по характер лични и учрежденски архивни фондове, които съществено допълват изворовата база и позволяват относително точна идейно-логична реконструкция.

При разработването на настоящата тема бяха проучени от мен всички учрежденски и лични архивни фондове и архивни единици, имащи отношение към нея. На първо място, това са документалните масиви на Св. Синод и Врачанска митрополия, които внимателно проследих в ЦДА (под ф. 791К – Врачански митрополит Паисий – общо 9 а.е.) и в ДА – Враца (под ф. 381К – общо 54 а.е., с обем от хиляди страници).

Голяма част от изследването стъпва върху непознатия допреди няколко години архив на ДС. Вървенето по стъпките на митрополит Паисий и през „териториите“ на Врачанска епархия и на поместната ни църква (като цяло) през призмата на архивите на ДС на практика е проследяване на църковната ни и гражданската ни история през един немалък период от време – от 1930 до 1974 г. В голяма степен това е трагична история, но както често се е случвало в миналото – именно болката движи историята, а хората са тези, които трябва да си взимат поука от нея, за да не се повтаря тя отново и отново.

След приемането на „Закона за достъп и разкриване на документите и обявяване на принадлежност на българските граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия“ (обн. ДВ, бр. 102, 19 декември 2006 г.) пред изследователите се откри богата възможност да проникнат още по-дълбоко в тайните на недалечното комунистическо минало, преди всичко в тези „страници“ от историята, които осветляват дейността на бившите специализирани репресивни органи – тези на ДС. В частност и във връзка с темата на изследването, това благоприятно днес обстоятелство предостави възможност да се проследят доскоро строгосекретните архивни документи, съдържащи ценна информация за Врачанския митрополит Паисий, но също така и за други архиереи от този период, както и за БПЦ като цяло. Имаш значение за митрополит Паисий и оттук – за изследването върху него и Врачанска епархия, основен извор, изхождащ от архива на ДС, е личното му досие. То се състои от 3 тома с общ обем от 749 листа.

Освен досието на митрополит Паисий в ДС в изследването са използвани и други архивни „сбирки“ на комунистическата тайна политическа полиция. Това са досиетата на екзарх Стефан (7 архивни единици – от 452 до 458), на Пловдивския митрополит Кирил, по-късно и Патриарх Български (с обем 4 тома от личното му досие – общо 864 л.), както и на различни агенти на комунистическите тайни полицейски служби, цитирани и описани библиографски в труда.

За отделни аспекти на изследването бяха използвани и някои публикувани наскоро извори за историята на БПЦ от проучения период, като напр. дневниците на Старозагорския митрополит Павел и на Нюйоркския митрополит Андрей (под формата на изследване), писмата на руския патриарх Алексей I до Съвета по делата на Руската православна църква при Съвета на народните комисари към МС на СССР (1945 – 1953 г.) и др.

За някои от изследваните въпроси в съдържанието на труда са ползвани голям брой документи, лично събирани от мен в продължение на много години – те съставляват мой личен архив. Към тях прибавям и такива, предадени ми от моя учител и бивш научен ръководител – проф. протопр. д-р Радко Поптодоров.

Според степента на достъпност ползваните в изследването извори условно могат да се разделят на: (1) публикувани (изцяло или отчасти), (2) непубликувани (архивни). *В настоящото изследване голяма част от документите се включват в научно обращение за първи път или се публикуват в тяхната цялост.*

От проф. протопр. д-р Радко Поптодоров е използван и трудът му, озаглавен „Митрополит Паисий като канонист и администратор на Българската църква, като син на своя народ и като борец за мир“, който е написан в края на 60-те години на миналия век, но за съжаление, така и не е отпечатан. Това изследване е ценно и достатъчно цитирано в настоящия труд – най-вече по отношение на детските и младежките години на митрополит Паисий, както и на тази негова дейност като архиерей на Врачанска епархия, която не би създала политически проблеми (вкл. и привличане вниманието на ДС) на самия автор Р. Поптодоров. Това е напълно разбираемо с оглед идеологемите на времето на написването на този труд – времето на комунистическата тоталитарна система. От същия автор са ползвани и други публикации, свързани в една или друга степен с темата на изследването.

От съвременните научни изследвания ценна приложимост в труда намериха съчиненията на Д. Калканджиева, М. Методиев, Л. Любенова, Ив. Денев и др. Тематично те са насочени към събития, лица и църковни и политически процеси, имащи отношение към отделни аспекти от съчинението. Както ще се види от текста, ползването им не е механично, а е аналитично и на места критично с оглед академичния подход при проучването на отделните проблеми и въпроси.

В значителна степен са използвани и източници от периодичния църковен и светски печат.

3. Обект и предмет на изследването

Обект на дисертацията е наличната архивна (първична) информация за въздействието на ДС върху устройството и управлението на БПЦ, в частност за отношението на ДС към живота на Врачански митрополит Паисий и дейностите и църковната организация на Врачанска епархия във времето на неговото архиерействане (1930 – 1974). *Предмет* на дисертацията са различни аспекти от живота на Врачанския архиерей, както и такива от организацията, устройството и управлението на подопечната нему Врачанска епархия.

4. Цели, задачи и методи на изследването

Основната цел на настоящото изследване е да представи автентично както личната съдба на Врачанския митрополит Паисий, така и тази на Врачанска епархия по време на

предстоятелстването ѝ от архиеерея – като устройство и управление, събития, организация на църковен живот и лични съдби на нейните свещенослужители и църковнослужители, попаднали по различни поводи в официалните и тайните архивни документи.

На второ място, *цел на изследването* е детайлно историко-архивистично проучване и анализ на агентурните мероприятия на ДС по отношение на митрополит Паисий.

Съпътстваща цел на изследването (в различни аспекти) е да се потвърдят резултатите на досегашните научни изследвания в страната ни за пагубното въздействие на БКП и нейните политически тайни служби върху БПЦ, върху православните традиции на българите и върху гражданската култура на нашия народ.

Конкретните задачи на изследването могат да се групират в няколко проблематични кръга: (1) въз основа на личното досие на митрополит Паисий да се извърши пълно архивистично проучване и описание на разработките на ДС срещу него, като данните се съпоставят с архивни източници и материали, отнасящи се и до други лица и събития; (2) да се изследват някои непроучени и неизяснени досега въпроси, свързани с живота и дейността на митрополит Паисий в контекста на оперативните мероприятия срещу него от страна на ДС; (3) да бъдат отхвърлени или напротив – потвърдени тези и хипотези, отнасящи се до митрополит Паисий и други лица и събития в светлината на темата за намесата на ДС в живота, устройството и управлението на БПЦ след 9 септември 1944 г.; (4) въз основа на двата основни информационни архива – на ДС и на Врачанска митрополия, да се проследи историята на Врачанска епархия през разглеждания период в контекста на каноничната дисциплина в епархията, църковната администрация, учителната дейност и благовестието, манастирите и манастирския живот, църковното епархийско стопанство, храмостроителството, религиозно-просветната и църковно-социалната дейност и др.

Използваните методи и подходи се определят най-вече от спецификата на проучвания първичен (архивен) изворов комплекс.

По своя научен характер настоящото изследване е интердисциплинарно. В него история, богословие и устройство на БПЦ (поместно църковно право) се преплитат като информация и интерпретация. Ползването пък на огромен масив от различни архиви го прави в голяма степен историко-архивно и археографско изследване. Всичко това наложи използването на различни методи на проучване, излагане на документи и тълкувания на събития и нормативни актове, както и оценки. Самото пък съдържание на архива на ДС и по-конкретно – събитията, отразени в досието на митрополит Паисий, чиято историческа хронология постоянно ни връща назад в миналото, наложиха *нестандартен и многопластов метод*, поставящ ареста, затвора, обвиненията и разработките на ДС срещу митрополит Паисий в началото на „разказа“ както за него, така и за различни „истории“ за Врачанската епархия и за БПЦ през този период. С други думи, съдържанието на труда следва събития и исторически епизоди, отнасящи се до Врачанския

митрополит Паисий и Врачанска епархия, чиито „начертания“ са предварително заложиени като условие за подредба в самите запазени архиви – най-вече тези на ДС.

Основни методи при разглеждането на първичния архивен материал са описанието, анализът и синтезът – в исторически план, но с различни научни посоки: църковноканонична, политическа, социална и пр. Ключово място в изследването заемат методите на архивната евристика, свързани с начините и прийомиите на архивното издирване и търсенето на ретроспективна документна информация. Използва се извороведската методика, изградена на основата на логическа и практически обусловена последователност от етапи и процедури на изследователската работа, обхващаща: определяне външните особености на извора; установяване на неговия произход: автентичност, датиране, локализация и атрибуция; текстологична работа и интерпретация; прилагане на херменевтичен и оценъчен подход; исторически синтез. Археографската методология включва способите за подготовка и реализация на архивните документи за публикуване.

В биографичен план и в исторически контекст в голяма степен подходът на изследването стъпва върху просопографския анализ, т.е. върху проучването и описанието на „колективната биография“ на отделните „социални групи“ и личностите, изследвани в съчинението. Водещи при осмислянето на данните са *историческият и историко-архивистичният подход* на изследването, като в някои случаи се прилага и *църковноправният подход* (в тесния и широкия смисъл на понятието). По отношение на фактите, извлечени от основните източници, те се разглеждат и съпоставят взаимно и се ситуират в цялостното развитие на събитията по архивни документи.

5. Хронологични рамки на изследването

В хронологичните си граници дисертацията обхваща и проследява целия живот и дейност на митрополит Паисий (1888 – 1974); в този период влиза и времето на неговото управление на Врачанска епархия (1930 – 1974). По отношение на план-съдържанието на съчинението историческата хронология в изследването на живота и делото на митрополит Паисий не е спазена умишлено – причината беше спомената.

6. Структура на дисертационното изследване

Общият обем на дисертационния труд е от 662 стр.

Изложението на труда е структурирано в следната логико-тематична последователност:

Съдържание, изведено в началото на дисертационния труд, за да може читателят да се ориентира в цялостната структура на изследването.

Списък на съкращенията, в който са включени общоприети в българския език, специфични за богословската и историко-архивистичната терминология думи и словосъчетания,

предадени в текста със съответните абривиатури-съкращения. В същия е поместен и списък *Съкращения на използвани архиви, вестници, списания.*

Увод, в който синтезирано се определя научният обхват на дисертацията и се излага проблемът, който ще се изследва, както и важността му за различните научни области.

Основната част на дисертационното съчинение е разположена в *„Биографично въведение в темата“*, три глави и *„Тематични приложения“*.

„Биографично въведение в темата“ отделя внимание на детството, юношеството и „младите“ години на Александър Райков Анков/духовника Паисий – до избора му вкл. за Врачански митрополит.

Глава първа – *„Митрополит Паисий е „явен реакционер и водач на реакционните елементи в църквата“* (Арест, обиски, разпити и обвинения, агентурни мероприятия на ДС срещу митрополит Паисий) – съдържа 7 параграфа.

Глава втора – *„Репресиите на ДС срещу митрополит Паисий и срещу свещенослужители и църковнослужители на Врачанска епархия“* – съдържа 4 параграфа.

Глава трета – *Врачански митрополит Паисий: „Да няма населено място без дом Божий“* (Епархийски и енорийски живот във Врачанска епархия по времето на управлението на митрополит Паисий) – съдържа 6 параграфа.

Раздел *Тематични приложения* е неразделна част от изследването, в която са изследвани 5 теми, имащи отношение към митрополит Паисий, но в по-общ план, несвързани пряко с Врачанска епархия.

Следва заключителната биографична част върху живота на Врачански митрополит Паисий, озаглавена *„Епилог на един богат архиерейски живот“*.

Накрая дисертацията завършва с *Изводи и заключение* – заключителна част, в която в тезисна форма се представят основните изводи, обобщават се най-важните резултати и се посочват накратко приносните моменти на изследването.

Веднага след заключението е поместен списък с *Използвани извори и литература.*

7. Археографски бележки

В хода на написване на изследването, особено при цитиране на архивните документи, са спазени методическите правила и изисквания за публикуване на архивни материали – както цитирани в оригинал, така и прецитирани от други автори. Посочените правила са регламентирани в *„Методически кодекс. Свитък V. Информационна и популяризаторска дейност, правила за публикуване на архивни документи, правила за дигитализиране на архивни документи“* от 2013 г., издаден от ДАА. Голяма част от цитираните текстове са значително отдалечени от нас по време, което прави далечна и връзката им с познатите ни правописни

правила. Стремежът ми при цитирането на тези архивни материали обаче беше да ги предам в най-висока степен на автентичност, за да може читателят да се доближи максимално до тях и техните автори. Ето защо коректорската ми намеса се ограничи до местата, където разбирането беше затруднено, без това да бъде изрично упоменато.

Някои от цитираните в изследването архивни документи са предадени в тяхната пълнота, други – в извлечение, с известни съкращения, а трети са само извадки (цитати) на отделни изречения или пасажки. Пропуснатият текст от цитираните документи е обозначен според правописните и в частност – археографските правила с многоточие в квадратни скоби: [...]. Квадратни скоби са ползвани и за авторски бележки: [б.м.], както и за възстановяване на неизписаните в пълнота думи. В случаите, когато някоя дума или словосъчетание не може да бъде разчетено, то отново отбелязването от моя страна е в квадратни скоби: [не се разчита – б.м.]. Някои архивни единици, прецитирани от други автори, са дадени в оригинал от източника, но там, където е възможно, също са съобразени със споменатите особености при цитиране.

В някои от цитираните документи се срещат и архивни единици, в чиито текстове се намират подчертавания или изписвания с главни букви на думи, изрази, изречения и дори цели пасажки, демонстриращи явно определен смислов акцент от страна на самите автори. Поради това тази особеност е запазена в повечето от цитираните документи. Поставянето на текста в *курсив* – както в архивните документи, така и в анализите и коментарите – е мой авторов логически акцент и цели насочване на вниманието към определена мисъл (напр. исторически, канонически или юридически факт), а също и акцентиране върху изводи, тези и пр. Във форма и шрифт *Italic* (*курсив*) и *Bold* (*получер*) са изписани и заглавията на отделните основни части, а подчастите – само в *Bold*.

Цитирането на архивните единици под линия е осъществено по утвърдена в архивистиката легенда, респективно т.нар. *искови данни* на документите. В нея се указват номерът на фонда, номерът на инвентарния опис, номерът на архивната единица и съответният цитиран лист или листи. В някои случаи при цитирането под линия на архивните документи се добавят и необходими бележки (напр. за датировки, подписи, резолюции и пр.). *Под линия* място намират и кратки биографични бележки, пояснения на термини или допълнителни коментари към текста.

Знакът (***) в **Bold**, центриран на съответната страница, се използва в два случая: в единия, когато последващият текст има отношение към съответната подтема, но разглежда малко по-страничен аспект от нея, и в другия, когато се правят обобщения на съответните части от изследването – глави или подтеми.

8. Насоченост на изследването

Предложеният труд е поглед към миналото на митрополит Паисий и на неговите съвременници архиереи, на Врачанска епархия в частност и на БПЦ като цяло, на тоталитарната комунистическа държава и ДС. В по-широк смисъл, изследването е подробен разказ на поредица от факти и установяване на определени връзки между тях, „драматичен“ текст – наратив, който се характеризира с обективно описание на хронологично подредени събития, внимателно и последователно извлечени от разнородните архивни документи. То е адресирано към широк кръг от читатели и то не само от средите на различните научни направления, но и към обикновените четци, които са любознателни и са почитатели на книгата. В строго научно-преподавателски аспект изследването е ориентирано към лекционните курсове и програми на дисциплините „Устройство и управление на БПЦ“ и „История на БПЦ“ (нова и най-нова църковна история).

9. Благодарност към академичната колегия

Отправлям синовна и колегиална благодарност към отец проф. Радко Поптодоров – за споделените му лични спомени, като близък по онова време на митрополит Паисий, към М. Методиев и Р. Пенджекова-Христева, както и към всички колеги, оказали ми любезна и професионална помощ, предоставена ми под формата на съвети и мнения при писането на изследването. Благодаря също за вниманието и отзивчивостта на служителите на КРДОПГДСРСБНА и на ЦДА и ДА – Враца.

Като всяко подобно начинание трудът едва ли е безгрешен. „Nemo nostrum non peccat, homines sumus“, което в превод ще рече: „Никой от нас не е безгрешен, хора сме“. С положителност обаче читателят ще открие в него собствения ми прочит и интерпретация на поставените за изследване проблеми, от които съм се постарал не само да не бягам, но съм ги и преследвал до последна изследователска възможност.

В **„Биографично въведение в темата (Знеполски епископ Паисий: „Да работим тъй, както е угодно Богу“)**“ са проследени животът и дейността на Александър Райков Анков/духовника Паисий от рождението му през 1888 г. до избора му (вкл.) за Врачански митрополит през 1930 г. Роден в с. Своге (сега град) или (според други твърдения) в с. Свидня (до Искрец, Софийско) в християнско семейство (а по ДС определението – в „кулашко“ семейство), свързано с борбата ни за освобождение от османско иго, след основното си и прогимназиалното си образование Александър заминава да учи в Цариградската семинария, която завършва през 1909 г. пръв по успех. На 11 май 1909 г. (празника на св. св. Кирил и Методий) той е постриган в българския храм „Св. Стефан“ в манастирство с името Паисий и е ръкоположен в йеродяконски чин. В качеството си на дякон и личен неофициален секретар на Българския екзарх Йосиф I той демонстрира отрано забележителни способности и е изпратен в началото на 1912 г. да следва богословие в Богословския факултет в гр. Черновиц, където

завършва (с първи докторски изпит) висшето си богословско образование през 1914 г. През 1915 г. Паисий е командирован от Св. Синод да слуша лекции по философия в Мюнхен, а в края на с.г. полага и втори докторски изпит в Богословския факултет в Черновиц и се дипломира с научната степен „д-р на богословието“. След кончината на екзарх Йосиф I в ранната есен на 1916 г. Св. Синод назначава йеродякон Паисий за „дякон при особата“ на заместник-председателя на Св. Синод, като същевременно го командирова на работа в Духовно-просветния отдел на Св. Синод. През пролетта на 1917 г. младият духовник е възведен в София в йеромонашески чин и е назначен от Св. Синод последователно за ефимерий, библиотекар и временно изпълняващ длъжността началник на просветния отдел при Св. Синод. През с.г. е назначен за учител в Софийската духовна семинария, но месец след това е командирован отново в Мюнхен и Лайпциг, където до 1921 г. следва правни науки в Юридическия факултет и специализира Канонично право. След завръщането си в България през 1921 г. йеромонах Паисий за кратко време е заместник-юрисконсулт на Св. Синод и учител в Софийската духовна семинария. През 1922 г., вече архимандрит, той е назначен на 18 април за протосингел на Софийския митрополит Стефан в Софийската митрополия. На следващата година (1923) Паисий е вписан в каталога на достоизбираемите за епархийски архиереи. Хиротонията му в епископски чин се извършва на 1 май 1923 г. „в съборната църква „Св. Неделя“, като новият епископ получава титула „Знеполски“. На тази си позиция епископ Паисий има вече възможността да проявява в по-голям размах своите дарби и познания на църковен правист и устроител на църковния епархийски живот. Всъщност той е пръв администратор в епархията след титуляря ѝ митрополит Стефан. Всички тези ценни качества на организатор фаворизират епископ Паисий сред останалите епископи и не е случайно, че няколко години след възвеждането му в епископски чин той е вече член на Архиерейското събрание на БПЦ и като такъв изпълнява редица задачи на Св. Синод, в това число участия в църковни конференции в чужбина, председателстване на свещеническите братствени събори и т.н. Избран е за подпредседател на Българския национален съвет за международно приятелство чрез църквите, за председател на синодалната Комисия за проучване „въпроса за уреждане на Екзархийските имоти в Турция“, за председател на Организационния комитет за Балканска федерация; бил е член и на комисията за изменение на Екзархийския устав, както и председател на комитета за изработване проект за преустройство на църковните съдилища и съдопроизводството при тях.

През пролетта на 1930 г. Врачанският митрополит Климент умира. По решение на Св. Синод епископ Паисий влиза в каталога на достоизбираемите за нов Врачански митрополит. На 10 август с.г. той е избран от клира и народа на Богоспасяемата Врачанска епархия за достоен за Врачанския митрополитски престол. На 18 септември е канонично утвърден, а на 5 октомври митрополит Паисий заема своята катедра в старопрестолния град Враца. За архиерея Паисий започва ново „историческо време“, изпълнено с много предизвикателства и много дела.

Първа глава, озаглавена „*Митрополит Паисий е „явен реакционер и водач на реакционните елементи в църквата“ (Арест, обиски, разпити и обвинения, агентурни мероприятия на ДС срещу митрополит Паисий)*“, се явява началото и основата на същинската част на изследването (глави първа, втора и трета), по причина че в нея бе изследван един от основните извори на дисертацията – досието на митрополит Паисий в ДС, което по презумпция трябваше да даде „ключ“ към отговорите на почти всички въпроси и решение за проблемите, разгледани в съчинението. В понятието „ключ“ вложих разбирането както за наличната информация по отделните събития, така и за изводите, които се извличат след прочита и интерпретацията на този тип архивни документи. Затова тази част от изследването стартира с документален преглед на арестуването и затворничеството на митрополит Паисий след деветосептемврийския преврат от органите на НМ (вж. „*Арест и затвор*“).

Задържането на архиерея става по силата на Закона за Народния съд на 18 октомври 1944 г. Затворен е в Софийския централен затвор. Пловдивският митрополит Кирил е другият задържан член на Св. Синод. И двамата са подложени на унижения и изтощителни разпити до декември с.г. (вж. „*Разпити и обвинения*“). Дни след задържането на митрополит Паисий органите на ДДС при НМ предприемат и обискировъчни действия в жилищата, в които архиереят е живял до този момент. Обиските целят събиране на компрометиращи материали, които да послужат като доказателства при официално повдигане на обвинения пред Народния съд. Вследствие на това, едно от сериозните подозрения и обвинения срещу Паисий е, че „хранилището в библиотеката“ на Врачанска митрополия е било замислено и проектирано, за да служи за скривалище. Другите обвинения са свързани с открити в сградата на Митрополията единици бойно снаряжение, фотоснимки на архиерея с германски офицери, литература на немски език (вкл. и богословска) и др. Специален интерес следствието на ДС проявява към следните събития и обстоятелства, за които са зададени въпроси на митрополит Паисий по време на разпитите му: посещението му в Берлин в края на февруари 1942 г. и интервюто му за радио „Донау“ (вж. „*Посещението в Берлин и интервюто по радио „Донау*“); контактите му с германците (вж. „*Контактите на Паисий с германската легация и лично с Бекерле*“); неговата съпричастност по случая „Виница“ (вж. „*Аферата „Виница*“); отношенията му с цар Борис III (вж. „*За отношението на митрополит Паисий към цар Борис III и провежданата от него вътрешна и външна политика*“); както и изготвеното Синодално *Изложение* до правителството от 26 юни 1944 г. (вж. „*Митрополит Паисий и Синодалното Изложение до правителството от 26 юни 1944 г.*“). По всеки един от тези въпроси митрополит Паисий дава неколккратно пространни писмени „дознания“. От тях, от една страна, прави впечатление, че митрополит Паисий притежава уменията да оцелява при смяната на политическия режим в страната, в случая – след идването на власт на комунистическата партия. Но правените в тази връзка компромиси, вероятно създаващи у днешните читатели неприятно усещане, са демонстрирани по-скоро *ex*

officio и на думи, отколкото на дела. От друга страна, протоколите от разпитите на Паисий показват, че при натиска от постоянни въпроси на следователите на ДДС за събратята му той проявява коректност към духовниците: не злепоставя и не предава информация, която би им навредила. Не такова обаче е поведението на неговия събрат с идентична затворническа съдба митрополит Кирил – в немалко от случаите той застрашава политически и физически духовниците, отговаряйки на поставени му въпроси за лица и събития. Всъщност не може да има място за илюзии, че комунистическата власт и нейното оръдие ДС ще забравят думите на митрополит Паисий (произнесени при съставянето на *Изложението* на Св. Синод от 26 юни 1944 г. до правителството): „Преследването на шумкарите е една от важните задачи на държавна сигурност“; „Шумкарството е явление на днешното болно и размирно време. Неговият произход е очевиден. То се създаде не без външни влияния и се насърчава за цели, чужди и противни на обществените и национални интереси на българския народ. Трябва много да се скърби, че деца на тоя народ са вдигнали ръка срещу родината си и се подвеждат под външни внушения, явно враждебни на народа ни“. Това „прегрешение“ на Паисий в очите на ДС ще го преследва до края на живота му.

През декември 1944 г. обвиненията срещу митрополит Паисий и митрополит Кирил са снети от „главния народен обвинител“. Двамата са освободени от затвора, но са изпратени „под наблюдение“ в Драгалевския манастир, където престояват до началото на март 1945 г.

Втора глава, озаглавена *„Репресиите на ДС срещу митрополит Паисий и срещу свещенослужители и църковнослужители на Врачанска епархия“*, продължава „нишката“ с ДС (вж. *„Вербуване на агенти, агентурни разработки и мероприятия на ДС срещу митрополит Паисий“*). Тук обаче в полето на изследователското ми внимание попаднаха и въпроси, отнасящи се до живота във Врачанска епархия в годините след деветосептемврийския преврат.

Само няколко години след задържането на Врачанския митрополит Паисий в Софийския централен затвор в края на 1944 и началото на 1945 г. ДС предприема оперативни планове за неговото контролиране. Оперативните данни по линия на Врачанския митрополит протичат последователно в личната му разработка „Казанова“, в предварителната групова разработка „Чернокапци“, както и в личната му активна разработка „Звън“, водени по „православно духовенство“ от управление III на ДС – София и отделение III при отдел ДС – Враца. Няма директна информация по отношение на това кога е открита разработката „Казанова“ на митрополит Паисий. По първите постъпили в ДС донесения за него може да се предполага, че тя води началото си от 1949 г. Що се отнася до предварителната групова разработка „Чернокапци“, също не съществува документ, който ясно и категорично да определя началото на нейното откриване, макар че документи с тази „окраска“ се срещат за периода 1951 – 1953 г., обстоятелство, което противоречи на наличната агентурна документация, указваща началото на ЛАР „Звън“, водена срещу Паисий. Според различните писмени свидетелства в досието му в ДС

съществува неяснота и за това кога е заведена активната му разработка „Звън“, но най-вероятно това да е станало веднага след неговото отстраняване от позицията му на наместник-председател на Св. Синод на 3 януари 1951 г. Във всички случаи от наличния архив на ДС може да се каже, че същинската оперативна работа по отношение на Врачанския митрополит Паисий води началото си от 1950 г. – време, което съвпада с втората половина на неговото наместник-председателстване на Св. Синод. Основен „инструментариум“ на ДС (през цялото време на нейното съществуване) е агентурният ѝ апарат – най-важното средство за постигане на задачите и целите, поставени от ръководството на БКП. След 1950 г. ДС постепенно и все по-усилено гради мрежа от агенти, работеща по контролирането на митрополит Паисий. Показателно е (от списък на секретните сътрудници на ДС, работещи по разработките срещу митрополит Паисий), че само до 1952 г. с агентурна дейност, насочена към него, са пряко ангажирани общо 27 агенти. От 1950 г. насетне в ДС постоянно постъпват десетки и десетки агентурни донесения. Това продължава и след отстраняването на Паисий от позицията му на наместник-председател на Св. Синод в самото начало на 1951 г. Прави обаче впечатление, че за 1956 г. донесенията намаляват. Най-вероятно това „бездействие“ е последица от проведения през април с.г. пленум на БКП, известен като „Априлски пленум“, чиито решения (т.нар. „Априлска линия“) против „култа към личността“ и подмяната на ръководни кадри в партията и държавата създават известни надежди за смекчаване на тоталитарния режим в страната и за либерализация на културния и обществен живот. В тази връзка твърде вероятно е, редом с управленските рокади в самата ДС, оперативните служби да са се „снизшили“ в очакване на предстоящите директиви на новото ръководство на партията-държава след преминаването на управлението в ръцете на новия „баща на народа“ Тодор Живков. Но тези настроения бързо са пресечени от ръководството на БКП. От следващата 1957 г. ДС отново работи активно по контролирането на митрополит Паисий. През тази и следващите години се вербуват нови агенти, съставят се агентурни планове, провеждат се агентурни технически мероприятия, като напр. телефонно подслушване, проникване в личната и служебната кореспонденция на архиерея и пр. Всички тези полицейски дейности са богато илюстрирани с многобройни архивни агентурни документи. С различна интензивност разработването на митрополит Паисий от ДС продължава до смъртта му през 1974 г.

В частта *„Документални свидетелства за извършени „пладнешки обири“ от съветските окупационни части и българските отечественофронтовци във Врачанска епархия през 1944 – 1945 г.“* са приложени, коментирани и анализирани архивни документи, свидетелстващи за грабежите и безчинствата на съветските военни части и на „събратята им по оръжие“ от ОФ с Врачанското митрополитско движимо и недвижимо имущество: реквизирането на църковен инвентар от Митрополията и на служебния митрополитски автомобил, самонастаняването в митрополитските сгради и пр.

Една от най-покъртителните части от изследването е *„Народният съд и последствията от него: убити, осъдени и въдворени свещеници във Врачанска епархия“*. В тази част на базата на архивни документи съм проследил лични истории на убити, осъдени и въдворени свещеници във Врачанска епархия в годините след 9 септември 1944 г., както и застъпническите позиции на митрополит Паисий пред властите против преследването на духовниците. Установих имена на неизвестни досега репресирани свещеници.

В пряка връзка с темата за войната, която БКП води срещу Църквата във Врачанска епархия, се наложи частта *„Вестникарската преса като оръжие на БКП срещу клирици на Врачанска епархия“*. В тази част също на базата на архивни документи съм описал няколко събития, които са свързани по „име и място“ с агресивната медийна политика, насочена срещу съвестни свещенослужители от различни населени места в епархията. И в този аспект поведението на митрополит Паисий като духовен канонически ръководител се отличава с отстояване на правдата, с отстояване на принципи и църковно-богословски позиции, независимо от поеманите пред атеистичните власти рискове.

Трета глава на дисертационната разработка, под надслов *„Врачански митрополит Паисий: „Да няма населено място без дом Божий“ (Епархийски и енорийски живот във Врачанска епархия по времето на управлението на митрополит Паисий)“*, е ориентирана към един по-общ план, отнасящ се до живота, устройството и управлението на Врачанска епархия преимуществено след 9 септември 1944 г., при все че в отделните изследвани аспекти информация е дадена и за периода преди това.

Частта *„Статистически данни за Врачанска епархия под управлението на митрополит Паисий“* разкрива, че след 9 септември 1944 г. духовенството на Врачанска епархия започва да намалява постоянно с всяка измината година. Така от 198 свещеници в епархията през 1946 г. те намаляват на 142 през 1971 г. Тази негативна тенденция е общовалидна за всички епархии на БПЦ през този период от историята на БПЦ.

В *„Митрополит Паисий в защита на вероучението и богословската наука на общоцърковно и епархийско ниво“* документално съм представил примери за тежката борба на Св. Синод в защита на вероучението и в частност – на митрополит Паисий в подопечната му епархия, както и за действията на архиерея по отношение на семинарското и висшето богословско образование. В тази част съм отделил място и за опитите на комунистическата власт да заграби или да използва за свои цели сгради и имоти на Пастирско-богословския институт в Черепиш, намиращ се на територията на Врачанска епархия. В крайна сметка БПЦ бива принудена да отстъпи по много от тези проблеми въпреки съпротивата на някои български архиереи, един от които е Врачанският митрополит Паисий.

В частта „Администриране на Врачанска епархия от митрополит Паисий“ съм предоставил подробна информация за храмостроителството, пастирството и учителството във Врачанска епархия, ръководена от митрополит Паисий. В своите редовни доклади, когато засяга въпроса за строежа на нови църкви и за ремонтите на старите, митрополит Паисий винаги подчертава желанието си „да няма населено място без дом Божий“. Активност в тази посока архиероят проявява до края на живота си, като в резултат в подопечната му епархия са построени и ремонтирани стотици параклиси, църкви и манастири. Към тази архиерейска ангажираност спада и въпросът за обзавеждането на св. храмове, снабдяването им с утвари и одежди, както и с богослужебни книги. Митрополит Паисий проявява също огромни усилия за създаването на кадри за църковното пеене в храмовете, организирайки курсове за обучение на диригенти на детски църковни хорове, църковни хористи и клиросни певци. По същия начин той организира постоянно и курсове за ръководители на детски и ученически християнски дружества.

Религиозно-просветната дейност на енорийските свещеници във Врачанска епархия се развива в няколко пастирско-канонични посоки: (1) дейност на енорийските свещеници като свещенослужители; (2) дейност на енорийските свещеници като учители на Църквата; (3) дейност на енорийските свещеници като разпространители на религиозна книжнина; (4) дейност на енорийските свещеници в областта на социално-благотворителната дейност. Митрополит Паисий постоянно изтъква необходимостта свещеникът „да проповядва Словото Божие и да учи паството си на спасителните Христови истини“. Затова той изисква от своите свещеници редовни доклади-програми, в които да се вписват проповедниците и сказчиците, респ. темите на проповедите. Той настоява и изисква от тях да бъдат добре запознати с богословието и ориентирани поне в основните насоки на светските науки. Спазването на такава дисциплина от страна на енорийските свещеници в епархията е особено наложителна по отношение на православната християнска учеща се младеж. Същевременно за Врачанския митрополит Паисий не е достатъчно Словото Божие да присъства редовно в живота на епархията – то трябва да е и прилично и да не е противно на църковното учение.

Още с встъпването си на епархийската катедра митрополит Паисий започва да проявява системни грижи за повишаване нивото на богословското образование и просвета на целия свещенослужителски кадър. Той планово изпраща всяка година по няколко души от подопечните си свещеници да следват висше богословско образование в Богословския факултет при Софийския държавен университет. Врачанският архиерей чувства необходимостта от по-качествен клир не само в своята епархия, но и в цялата БПЦ и с оглед на това упорито настоява да се открие задочен отдел при факултета. Дълго време гласът му е „глас в пустиня“ и той е самотен в поддържането на тази идея. Така или иначе този му замисъл не се осъществява до 1950 г., т.е. до времето, когато факултетът е част от Софийския университет. С отделянето му и обособяването му в Духовна академия Св. Синод се принуждава да вземе такова решение – за

откриването на задочен отдел във висшето богословско училище. Факт е също, че повече от 2/3 от свещениците на Врачанска епархия по настояване на Паисий и с неговата материална подкрепа преминават през Богословския факултет, респ. през Духовната академия по време на Паисиевото епархийско управление, придобивайки висше богословско образование. За митрополит Паисий изграждането на богословски образовано епархийско свещенство не приключва с получаването на документ (диплома), удостоверяващ ниво и ценз на придобити в областта на православното богословие познания и умения. Той пръв от своите събратя въвежда в епархията си т.нар. „проверовъчни опреснителни изпити“ на подопечните си свещеници и тези изпити отпосле, под името „изпитни събеседвания“, се възприемат и стават задължителни за практиката в цялата БПЦ.

Дейността на енорийските свещеници във Врачанска епархия като разпространители на религиозна книжнина е особено активна. Тази дейност е подпомагана от епархийските християнски братства. Те взимат дейно участие в живота и културно-просветната работа на различни нива, вкл. и по отношение читалищната дейност в епархията. В областта на социално-благотворителната дейност православните християнските братства и дружества в епархията чрез църковните настоятелства „провеждат една задоволителна църковно-благотворителна дейност“, поне в сравнение със сегашното състояние на дяконията в поместната ни църква. Освен „обикновените частнични подпомагания, посещения на болни и пр.“ в епархията се развиват и следните по-големи църковно-благотворителни институти: сиропиталища, старопиталища, безплатни ученически трапезарии, летни колонии (лагери) за ученици и др.

В „Сблъсъци с казионния ОФ Свещенически съюз на територията на Врачанска епархия“ са проследени опитите на казионния Свещенически съюз, подчинен изцяло на комунистическата политика, да подчини и висшето ръководство на поместната ни църква и по-конкретно да провежда „линията на Партията“ в църковното администриране на Врачанска епархия. На базата на архивни документи са представени събития, свързани с тази тема и с отношението на митрополит Паисий към опитите за атеистично узурпиране на църковното управление и пълномощията в рамките на подчинения му диоцез.

В частта „Манастири и манастирски живот във Врачанска епархия по време на управлението на митрополит Паисий“ е представена подробна информация за 6-те епархийски манастира в епархията: Черепишки манастир, Тържишки манастир, Долнобешовишки манастир, Мътнишки манастир, Бистрешки манастир и Градешки манастир. Освен статистическите данни по отношение на имуществото на тези манастири проследени са и различни събития, случили се в тях, най-вече в периода след 9 септември 1944 г. И в тази част не са подминати грабителското отношение на отечественофронтонската власт към светите обители и процесите, довели до тяхното монашеско обезлюдяване и загуба на църковно-манастирска идентичност през комунистическия тоталитарен атеистичен период.

В последната част от тази глава – *„По-добре е да се спаси една душа, а да не погине“ (Покръстване на цигани, мюсюлмани и инославни във Врачанска епархия)* – архивистично са представени статистически данни и документи, отнасящи се до покръстителската дейност във Врачанска епархия през периода 1941 – 1947 г. и по-конкретно – през 1942 – 1944 г. Това бе един неизследван досега научен богословски проблем. Като епархийски архиерей митрополит Паисий развива активна мисионерска дейност за ограничаване на чуждата религиозна пропаганда в своя диоцез. Първите сведения за по-мощни покръстителски действия във Врачанска епархия през времето на митрополит Паисий са от лятото на 1941 г. Във времево отношение със сигурност тези действия не са случайни и са в резултат на новите външно- и вътрешнополитически фактори и събития, в които индиректно е въввлечена и БПЦ. Покръстителските действия обаче са шанс за ръководството на поместната ни църква да разгърне своите възможности в областта на мисионерската дейност не само за ограничаване на чуждата религиозна пропаганда в рамките на поместния ѝ диоцез, но и да предприеме директна кампания за присъединяване на иноверни и инославни в лоното на поместната ни църква. На първо място вниманието на Църквата е насочено към циганския етнос, който и тогава, и днес е третата по численост етническа общност в България след българите и турците. Особено интензивна е покръстителската дейност върху циганите във Врачанска епархия през периода 1942 – 1944 г. Голяма част от тях са с мюсюлманско изповедание. Според наличните архивни документи желаещите да се покръстят от тази етническа група (в частност от религиозна група мюсюлмани) през този период са 240 души. В крайна сметка само през периода 1942 – 1947 г. във Врачанска епархия са покръстени 340 души от цигански произход. Извън цифрите, тази, може да се каже, мащабна покръстителска дейност във Врачанска епархия всред циганите през този отрязък от време, приобщавайки ги чрез тайнството св. Кръщение към православната вяра, е една внимателна, ненасилствена кампания на ръководството на Врачанската митрополия, която, видно от цитираните документи, не би могла да се подведе под определението „асимилаторска политика“ или форма на верова „адаптация“ на тази етнокултурна група. Независимо от мотивите за приемане на православието от страна на покръстените цигани перспективата за провеждането на покръстителската дейност е евангелска по своята същност, изразена от един свещеник в един от цитираните (в изследването) документи с думите: „по-добре е да се спаси една душа, а да не погине“. В социален план пък показателно е нареждането на Врачанския митрополит Паисий, също цитирано в тази тематична част: „да наредите потребното, щото покръстените цигани да бъдат третираны наравно с българите“. В тази документална част са представени и любопитни свидетелства за покръстването на турци мюсюлмани (по-скоро инцидентно).

Макар и не в такива мащаби, във Врачанска епархия през този период в лоното на Православната църква са приети и немалко инославни, най-вече протестанти. Разбира се, не би трябвало покръстителската дейност – както върху циганите мохамедани, така и върху

инославните – да се свръхоценява и да се правят изводи, разминаващи се с реалността. В същото време, обективно погледнато, резултатите от нея са добър пример и успех, все още недооценен в поместната ни църква. Те са и нагледно предизвикателство пред днешното висше управление и нисшия клир на БПЦ.

„Тематични приложения“ се наложи като неразделна част на дисертационното съчинение. В нея бяха поставени на изследване въпроси, които имат отношение към живота и дейността на митрополит Паисий, но встрани от основния акцент на дисертацията – Паисий не като предстоятел на Врачанска епархия, а като член на Св. Синод в контекста на значими за БПЦ събития по негово (Паисиево) време.

Първият въпрос носи заглавие „*Factum est factum*“, т.е. „*Кое е станало, е станало*“ (Митрополит Паисий и вътрешносинадалните борби през 30-те години на миналия век)“. В него са включени значими църковни събития от 30-те години на миналия век, в които митрополит Паисий е активен участник.

Почти веднага след избора си Врачански митрополит Паисий стартира с митрополитско служение „по съвместителство“, свързано с управляваната „временно“ вече десетилетия (от 1891 г.) Ловчанска епархия. Като неин наместник (от 30 март 1931 г.) срещу него не закъсняват и обвиненията от групата на четиримата митрополити Варненски Симеон, Пловдивски Максим, Старозагорски Павел и Русенски Михаил, че той и останалите архиереи от Св. Синод имат намерение да закрийт тази епархия. Другите обвинения срещу митрополит Паисий от този период са свързани със събитията около избирането му за член на намаления състав на Св. Синод през 1934 г. – след изтичането на четиригодишния мандат на Неврокопския митрополит Макарий, починал малко след това. Изборът на Паисий се оспорва най-вече поради обстоятелството, че не е било изпълнено условието на ЕУ избираният член на този състав на Синода да има най-малко четиригодишен стаж като митрополит – на Врачанския архиерей не му достигат няколко месеца. В следващите няколко години този спор става ожесточен, а в негова арена се превръщат овакантените до края на 30-те години митрополитски катедри. Някои изследователи (напр. М. Методиев) с право отбелязват, че „този избор наистина трудно може да се приеме без резерви“. Такъв извод е основателен, но има някои факти, които трябва да се признаят, или както казват древните римляни – „*Factum est factum*“, т.е. „*Кое е станало, е станало*“. Няма как да се отрече, че от формална гледна точка в случая ЕУ е нарушен от Св. Синод. Казусът обаче с избирането на митрополит Паисий през 1934 г. за член на Синода не е „прецедент в историята на Екзархията до този момент“. От запазените биографични данни на българските митрополити от онзи период става ясно, че това е позната практика, т.е. случилото се съвсем не е инцидентно и не се ограничава до „казуса Паисий“.

Митрополит Паисий участва и в двата митрополитски избора в Търново и Варна. На 21 юни 1935 г. действащият до този момент Търновски митрополит Филип подава оставка „поради

влошено здравословно състояние“. Насрочен е митрополитски избор, на който е избран епископ Софроний. Във връзка с избора обаче избухва остър спор и конфликт между Св. Синод и правителството. Последното, недоволено от резултатите от избора, подема чрез своите административни и прокурорски власти една крайна акция, чрез която се обвинява Врачанският митрополит Паисий във фалшификация на вота на избирателите. В политически смисъл от страна на правителството се появяват обвинения срещу митрополит Паисий и в републиканство. Съвсем директно тази правителствена опозиция срещу новоизбрания Търновски митрополит е подкрепена и в някаква степен допълнително провокирана от групата митрополити Симеон, Павел и Михаил. Въпреки огромния натиск и напрежение по Търновския избор Св. Синод отстоява твърдо позицията си, защитавайки каноничността на проведения митрополитски избор на епископ Софроний.

Още нерешен изходът от Търновския митрополитски избор, през средата на 1936 г. отново възниква синодален конфликт по повод избора на нов синодален член след изтичането на мандата на митрополит Иларион Сливенски. Митрополит Паисий Врачански настоява Иларион да бъде преизбран. Желанието му е в унисон с плановете на „софийската“ група митрополити около Софийски митрополит Стефан да се запазят позициите им на върха на църковното управление, в противовес на групата на митрополитите Симеон Варненски, Павел Старозагорски и Михаил Русенски. На този етап битката е спечелена отново от „софийската“ група, тъй като през юни с.г. Сливенският митрополит е преизбран за синодален член. Същият сценарий е приложен и на 26 октомври с.г. след изтичане мандата на митрополит Неофит Видински, както и през следващата година, когато Св. Синод избира по нови правила членове на намален синодален състав.

След избирането на митрополит Паисий в постоянния синодален състав и след Търновския митрополитски избор подобни сблъсъци вътре в самия Синод, както и между Синода и правителствата, придружени с къде сериозни, къде неоснователни обвинения, има и по време на проведените избори за нови митрополити на Ловчанска, Варненска и Пловдивска епархия. На 26 септември 1937 г. под председателството на Врачанския митрополит Паисий епархийските избиратели в Ловеч гласуват за свой архиерей. Резултатът от проведения в Ловеч митрополитски избор предизвиква отново оживена дискусия в Св. Синод, като не липсват и обвинения от страна на архиереи за опорочаването на избора, вкл. и срещу митрополит Паисий. В крайна сметка каноничният избор за Ловчански митрополит се пада на Траянополския епископ Антим. На 24 ноември 1937 г. той е утвърден за такъв в синодалния параклис „Св. Цар Борис“.

На 23 октомври 1937 г. на 97-годишна възраст умира Варненският и Преславски митрополит Симеон. Изборът за нов архиерей на епархията се провежда на 12 декември с.г. под председателството на Доростоло-Червенския митрополит Михаил, заместник на овдовялата епархия. Именно подаденият от него глас в полза на един от кандидатите (еп. Андрей) отново създава напрежение в Св. Синод. Мнението на митрополит Паисий е, че митрополит Михаил

неправилно е подал глас, основавайки се на чл. 41 от ЕУ. След дебатите в Св. Синод, на 26 декември 1937 г. в синодалния параклис е проведен и каноничен избор за Варненски митрополит, на който за такъв е прогласен епископ Йосиф. Във връзка с Варненския избор може обаче да се изразят известни съмнения по отношение на това дали по време на дебатите за утвърждаване на избора или за касирането му в Синода позицията на митрополит Паисий е била принципна и базирана единствено върху разпоредбите на ЕУ, или в някаква степен антипатиите му към двореца и групови синодални настроения са оказали влияние. Един документ от досието на Врачанския архиерей подсказва, че такова „извънканонично“ влияние върху него е възможно.

Малко повече от година след Варненския митрополитски избор архиерейт на тази катедра отново става повод за сблъсък между владиците в Синода. По време на новогодишните и Рождественски празници в София през 1939 г. се разпространила малка брошура с провокативно заглавие „И аз съм комунист, не от вчера, а от днес“, написана от Варненския митрополит Йосиф. Във връзка с нея в Св. Синод се провеждат горещи спорове. Митрополит Паисий застава на страната на Йосиф за разлика от отколешния му дотогава близък съратник Софийския митрополит Стефан, който дори предлага Йосиф да бъде предаден на църковно-дисциплинарен съд и да бъде отстранен от митрополитската катедра „като безверник-атеист-комунист“. В крайна сметка синодалният спор по повод брошурата „И аз съм комунист“ на Варненския и Преславски митрополит Йосиф завършва с архиерейско решение, че тя не съдържа „марксистко-комунистически гледища“, дори напротив – съдържа антикомунистически намерения и възгледи.

В обобщение на тази тематична част стигнах до извода, че митрополит Паисий встъпва още в началото на висшето си църковно служение във „водовъртежа“ на непрекъснати междуособни синодални борби, в които той също участва. В канонично отношение действията на митрополит Паисий оцених като не винаги безукорни, но като обичайни за манталитета на тогавашните българи.

Вторият въпрос в „Тематични приложения“ е със заглавие „*Митрополит Паисий: „Българската Църква не може да споделя расисткия принцип“ (Участието и ролята на Врачански митрополит Паисий в спасяването на българските евреи)*“. В него е обърнато внимание на ролята на Врачанския митрополит Паисий в спасяването на българските евреи по време на Втората световна война. Тази тема заема немалка част в архивите както на Св. Синод (в протоколите от заседанията), така и в архивните документи на Врачанска митрополия и в личното и работното досие на митрополит Паисий в ДС. Този епизод от неговата биография е познат на съвременната българска историография, но в голяма степен е все още недооценен. В дисертационното съчинение на базата на запазените архивни документи са проследени подробно действията на един от най-авторитетните йерарси на БПЦ – митрополит Паисий – по време на гоненията на евреите през Втората световна война. Паисиевите действия алармират по категоричен начин управляващите за недоволството и възмущението на поместната ни църква от

провежданата антиеврейска политика. Показателно е също, че Паисий се застъпва категорично не само за евреите, приели християнството, а за всички евреи.

С темата *„Митрополит Паисий: „Не съм одобрявал тази присъда и как ще съм я одобрявал, когато аз взех тъй присърдце грижата тя да не бъде проведена в изпълнение и да се замени“ (Врачански митрополит Паисий и шумкарското движение)“* се опитах да хвърля светлина върху отношението на митрополит Паисий към шумкарското движение по време на Втората световна война, но от по-различен ъгъл – относно съприкосновението му с този „проблем“ като администратор на Врачанска епархия. От архивните документи стигнах до извода, че независимо от декларациите на митрополит Паисий в ареста на ДС след 9 септември 1944 г. (според които гледал на шумкарите като на „на патриоти въстаници“ и нарочно ходел „сам надалеч по гората“ с надежда да ги срещне и да поговори с тях) архиерейт не е приветствал формите на въоръжена борба на нелегалите, но в същото време е проявявал християнско съчувствие и съпричастност към тях – отношение, присъщо на всеки християнин, още повече на йерарх в Църквата. Не може да има съмнение, че Врачанският архиерей действително е бил като защитник дори на тези, които използват силата вместо правдата за постигане на своите политически цели. Това негово поведение обаче не е конюнктурно, защото той е действал по същия начин в една друга тоталитарна политическа обстановка – тази на комунистическото управление на страната.

„А който архиерей не иска да гласува [...] да бъде арестуван“ (Митрополит Паисий и синодалните и патриаршески борби през 50-те, 60-те и 70-те години на миналия век)“ е темата, в която съм проследил участието на митрополит Паисий в няколко ключови за БПЦ събития по време на комунистическото тоталитарно управление: съпротивата на митрополит Паисий (в качеството му на наместник-председател на Св. Синод) през 1950 г. на редица налагани от комунистическата власт решения; отстраняването му от този пост в началото на 1951 г.; участието му в патриаршеските избори през 1953 и 1971 г., както и премахването му от намаления състав на Св. Синод на 31 декември 1965 г. – събития, всичките свързани с проникването и на ДС, и на нейния агентурен апарат в средите на поместната ни църква, вкл. и в Св. Синод. В темата съм включил и епизоди от директните сблъсъци на митрополит Паисий с комунистическите централни и местни власти във връзка с „провинения“ на духовни лица, както и събития в самата Врачанска епархия. Архивните документи, цитирани в тази тематична част от изследването, само потвърждават тезата за налагането на тоталитарния комунистически режим във всички прояви на живота на БПЦ – една трагична, тъжна и противоречива страница от нейната история. През целия този период БПЦ и най-вече нейното ръководство се намират, ако не в подчинение на БКП и нейните изпълнителни органи, то най-малко в силна зависимост, независимо от случаите на съпротива на някои от архиереите, сред които и митрополит Паисий. Част от цитираните по тази тема документи бяха слабо известни на широката публика досега, а някои от тях бяха

публикувани за първи път. Всички те напълно доказват намесата на комунистическата власт чрез ДС във всички събития от този период, вкл. и избирането на патриарсите Кирил и Максим. В същата тематична част обаче изрично съм отбелязал, че „разказите“ по отделните пунктове от темата (особено за патриаршеските избори) се опират единствено на документални факти, че те са „прочит на миналото“, без внушения и без емоции: единствената преследвана от мен цел е познаване на истината, която (като християни) трябва да ни направи свободни.

В последната част от „Тематични приложения“ – „*Митрополит Паисий: Тодор Живков е „светъл образ“ на „днешните велики строители на новата социалистическа България“ („Другият“, „различният“ или „казионният“ митрополит Паисий Врачански)*“ – митрополит Паисий е представен в една друга светлина, за мнозина неприемлива. В нея преимуществено бяха ползвани официални негови изказвания, голяма част записани и публикувани в църковната преса. В тях архиереят като че ли демонстрира възгледи, напълно противоположни с документираните на други нива – по време на синодалните заседания и „засечените“ от агентурния апарат на ДС, работещ по неговото контролиране. В тази тематична част Врачанският архиерей се разкрива като радетел за сътрудничество на БПЦ с комунистическата власт, подкрепящ линията на Партията и нейните инициативи, както и като почитател на СССР и съветския строй. В обобщение на същата тематична част, отнасяща се до образа на „другия“, „различния“ или „казионния“ митрополит Паисий Врачански, оставих възможност на читателя сам да изгради мнението си за него, но с изрично настояване от моя страна това да стане след запознаване и съпоставяне на фактите, в тяхната цялост и взаимовръзка, около живота и дейността на Паисий, представени документално във всички части на изследването. Същевременно споделих личното си мнение, че този „другият“, „различният“ митрополит Паисий не е „казионният“, но същевременно не е и истинският. Истинският Паисий е неподправеният, защитникът на онеправданите, на гонените и преследваните от тоталитарните власти, независимо дали това са евреите от годините на Втората световна война, или жертвите през комунистическо време. И въпреки че митрополит Паисий венцехвали „днешните велики строители на новата социалистическа България“ и „великия Съветски съюз“, истинският Врачански архиерей е този, който прави и невъзможното в онова време, за да помогне на пострадалите от Народния съд свои свещенослужители и техните семейства, да защити вярата, имуществото на епархията и нравствените и морални ценности от агресивните нападки от страна на атеистичната и тоталитарна комунистическа власт. Разбира се, ще са прави и тези, които ще кажат, че линията на канонично допустимата политическа подкрепа към „народната власт“ е премината от митрополита, но и те биха се затруднили да отговорят на въпроса: А кой е другият начин да оцелееш и да продължиш да се противопоставяш на атеистичната власт на дело, изпълнявайки архипастирските си задължения, и то без да влизаш в тайни обвързаности така, както други митрополити сториха през този тежък за поместната ни църква период?

„Епилог на един богат архиерейски живот: „Множество граждани, които не бяха успели да дойдат навреме, минаха пред гроба на покойния митрополит Паисий“ представя последните дни и часове от живота на Врачанския архиерей, починал на 16 май 1974 г. След 86-годишен житейски друм Високопреосвещеният Врачански митрополит Паисий преминава в историята, оставил след себе си дълбока дия от църковна оран и богати плодове. Той, разбира се, не е безгрешен.

Изводи и заключение. В резултат на изследването, поставените в дисертацията цели и задачи са постигнати: на базата на архивни документи автентично бе представена както личната съдба на Врачанския митрополит Паисий, така и тази на Врачанска епархия по време на председателстването ѝ от архиерея – като устройство и управление, събития, организация на църковен живот и лични съдби на нейните свещенослужители и църковнослужители, попаднали по различни поводи в официалните и тайните архивни документи.

Разбира се, може би мнозина читатели след прочита на този труд ще останат с впечатление, че има нещо гротескно в историографския наратив на изследването „Врачански митрополит Паисий и Врачанска епархия (1930 – 1974) през прочита на архивни документи“: нещо странно, грозно, изкривено или дори изопачено в животоописанието на архиерея Паисий и на подопечната му дълги години епархия. Това чувство (вероятно на „интересна потиснатост“) идва от „макиавелската“ атмосфера на хитрост, двуличие и в много случаи на водеща до смъртта на невинни (не само физическа), жестокости, съпътстващи архиерея през целия му живот – както в контекста на политико-държавното управление на страната ни, така и в контекста на постоянно разразяващи се вътрешноцърковни страсти и противоречия. Документалните свидетелства, описани в дисертацията, наглед демонстрират, че от всички злини, които Паисий е изпитал върху себе си, най-многобройни и одиозни са тези от времето на комунизма. Затова и основната нишка на изследването преобладаващо следваше именно този драматичен за БПЦ и държавата период.

Същевременно митрополит Паисий не е свят – самият той не претендира за това. Мнозина дори негови съвременници са критични в конкретика – в повечето случаи измислена и недостоверна, но понякога и основателна. Но както се изразяваше покойният проф. Георги Бакалов, „няма личности и факти, които са табу за оценка и интерпретация от страна на историята“.¹ Такава личност е и Врачанският митрополит Паисий, за когото настоящото изследване не спести факти и обстоятелства, отнасящи се до неговия живот и дейност; те бяха абсолютно обективно назовавани и интерпретирани.

Мирогледът на митрополит Паисий е православният християнски мироглед. Той почива на учението на Църквата и се държи, доколкото е възможно, стриктно към каноничната ѝ традиция. За Паисий компромиси съществуват, но винаги само в рамките на икономията; целта

¹ Вж. предговора от проф. Г. Бакалов към труда: Димов, Я. Кирил „патриарх“ Български. С., 2005, с. 8.

му е спасението на човека – както в есхатологичен план, така и в чисто физически. Това той демонстрира непрестанно в своето архиерейско служение – в стремежа си да защитава гонените и преследваните, оклеветените и набедените, бедните и слабите; и всичко това съпътствано с целенасочена мащабна дейност на храмостроителство, пастирство и учителство в подопечната му епархия.

За Бога всички са живи, мъртви няма. За нас, грешните човеци, „tempus fugit, non autem metoia“ – „времето лети, паметта остава“. В този смисъл се надявам, че предаденият в изследването документален разказ за живота и делото на Врачанския митрополит Паисий, както и за събитията във Врачанска епархия по време на управлението ѝ от него ще бъде полезен, запазвайки и препредавайки паметта от човек на човек и от поколение на поколение – памет за поука от отминали събития, памет за Църква и държава, памет за добро и зло в епизоди от човешката история, памет за чисти и нечисти съвести. От църковна и обществена гледна точка *повече памет* е нужна най-малкото, за да не се отнемат перспективите на *Историята*, в случая – историята на поместната ни църква през следващите времена; и за да не се злоупотребява с паметта и правдата в областта на светската и църковната ни недалечна история, защото „не в силе Бог, а в правде“.

Бог да опрости и упокои душата на Високопреосвещения Врачански митрополит Паисий, допринесъл в архиерейската си дейност преизобилно много за Врачанска епархия в частност и въобще за БПЦ.

ОСНОВНИ ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. На фона на научните изследвания в България и по-специално в богословските факултети и катедри трудът е първо по рода си задълбочено изследване (в един конкретен исторически период: 1930 – 1974 г.) върху:

а/ живота и дейността на Врачански митрополит Паисий;

б/ устройството и управлението на Врачанска епархия.

2. В научен оборот са включени неизползвани (или само частично използвани) досега извори (като архивът на Врачанска епархия и досието на митрополит Паисий в ДС); публикувани са неизвестни досега архивни документи и оттук – информация за неизвестни досега събития и личности с различна степен на значимост, отнасящи се до: Врачански митрополит Паисий, Врачанска епархия, Българската православна църква и обществено-политическите процеси от разглеждания период.

3. Представена е сравнително пълна картина на църковния и административния живот на Врачанска епархия: свещеническо служение, манастири и манастирски живот, социална и благотворителна дейност, вероучителни дейности и пр.

4. Трудът е интердисциплинарен по своя характер; той представя рядко срещащ се модел на изследване, включващ в себе си история, архивистика, богословие, църковно и светско право.

5. В труда е представен неизследван досега въпрос – този за покръстителската дейност върху циганите в България през 40-те години на ХХ век. Без претенции, с оглед на етническите проблеми в страната ни изследването отправя предизвикателство към сегашното управление на поместната ни църква, чертае „маркери“ за бъдещата ѝ политика по отношение малцинствените групи в границите на диоцеза ѝ рамките на територията на Р. България .

6. На преден план са изведени същностни биографични детайли на неизвестни или позабравени персонажи от недалечното ни минало – църковници (духовници и църковнослужители) и светски политически лица, заемащи различни позиции в църковното и държавното управление.

7. Анализът на действията на комунистическата власт (в годините след 9 септември 1944 г.) и полицейския ѝ инструмент ДС, насочени срещу БПЦ и срещу отделни нейни представители, затвърждава резултатите от научните изследвания от последните години.

8. В частта „Тематични приложения“ (4. „*А който архиерей не иска да гласува [...] да бъде арестуван*“ (Митрополит Паисий и синодалните и патриаршески борби през 50-те, 60-те и 70-

те години на миналия век“) е обследван проблем, който, макар и намерил място в немалко публикации, не е изведен документално и в правдиви и докрай открити изводи: в тази тематична част са ползвани и неизвестни документи, хвърлящи допълнително светлина върху произведените патриаршески избори през 1953 и 1971 г. и вътрешносинодалните борби през този период и доказващи категорично намесата на комунистическата власт и ДС в изборите на църковните фактори в БПЦ.

9. Получените въз основа на дисертационното изследване резултати дават възможност на български и чуждестранни изследователи да реконструират различни исторически периоди от българската църковна и светска история.

10. Дисертационният труд дава възможност за обогатяване с допълнителни знания от различни области на науката, като Църковна история, Нова история на България, Устройство и управление на БПЦ, Църковно право, политически науки и др. Той може да се ползва не само от изследователи, а и от студенти в лекционните програми по тези дисциплини. Същевременно трудът е адресиран и към широк кръг от читатели – обикновените четци, които са любознателни и са почитатели на трудове с подобно тематично съдържание.

11. Дисертационният труд тематично се вписва в опитите от последните няколко десетилетия да се даде нова, строгонаучна перспектива в изследванията на исторически събития и процеси – необременени от политически идеологии и предразсъдъци и служещи на квазинаучни истини.

**АВТОРСКИ ПУБЛИКАЦИИ,
СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД**

Престъпленията на комунистическия режим срещу Православната църква (примери в документи). – В: История, култура, медии. Юбилеен сборник в чест на Горан Благоев. С., 2017, ISBN 978-619-7067-72-9, с. 175 – 182.

Покръстването на циганите във Врачанска епархия през 40-те години на XX век (архивни свидетелства). Научна конференция Смолян, 2017, Сборник с доклади от национална научна конференция „Образование и наука – за личностно и обществено развитие“. Книжка трета: Хуманитарни и обществени науки. ISBN: 978-954-8767-68-2, с. 271 – 286.

За прокомунистическите атаки на Свещеническия съюз и официоза му „Народен пастир“ през 1950 г. срещу Св. Синод на БПЦ (кратък хронологичен преглед). Научна конференция Смолян, 2017 Сборник с доклади от национална научна конференция „Образование и наука – за личностно и обществено развитие“. Книжка трета: Хуманитарни и обществени науки. ISBN: 978-954-8767-68-2, с. 287 – 300.

По въпроса за спора около правния и каноничен статус на храм-паметника „Св. Александър Невски“. – Християнство и култура, бр. 5 (82), 2013, с. 63 – 70.

Агентурната дейност на Държавна сигурност в Духовната академия – поглед отвътре. – Богословска мисъл, кн. 3 – 4, 2011, с. 77 – 91.

Преодолими ли са или не възникналите нравствено-етични и канонични препятствия пред Българската православна църква (с оглед събитията около разсекретяването на агентурното минало на висшия клир). – Богословска мисъл, кн. 3 – 4, 2011, с. 120 – 127.

Глава или предстоятел е Българският патриарх на Православната ни църква (според богословско-каноничните разбирания на Варненския и Великопреславски митрополит Симеон и проф. академик протопр. д-р Стефан Цанков). – В: В памет на академик професор протопр. д-р Стефан Цанков, сборник научно-богословски изследвания. С., 2014, с. 72 – 85.

Crimes of Communism against Local Orthodox Churches in the Balkans – Between Oblivion and Memory. – In: Religion and Public Authority in European Union Countries /Conference Proceedings/, Praha, 2009, ISBN 978-80-86310-86-2, p. 72 – 76.

„Разделението“ между религията и държавата по време на комунизма – факти и изводи след прочита на досиетата на Държавна сигурност. – В: Отношенията църква-държава след падането на комунизма (сб. доклади от богословска конференция за православно-протестантски диалог), С., 2013, ISBN 978-954-91770-53с. 85 – 92.